

11. Селиханович А. Психология нравственных переживаний. – К.: Тип. С.В.Кульженко, 1913. – 32 с.
12. Субботский Е.В. Исследование проблемы взаимоотношения и альтруизма в зарубежной психологии // Вопр. психологии. 1977. – № 1. – С.164-174.
13. Фрейд З. Психология бессознательного. Сб. произв. – М.: Просвещение, 1989. – 448 с.
14. Швейцер А. Культура и этика. – М., 1973.
15. Якобсон С.Г. Становление психологических механизмов этической регуляции поведения // Психология формирования и развития личности. – М., 1981. – С.320-338.
16. Borkenau P. Gibt es eine altruistische Motivation? // Psychol: Rundschau. 1991. B.42. N4. – S.195-205.
17. Kohlberg L. Moral stages and moralizations: The cognitive-developmental approach // Moral development and behavior: Theory, research and social issues / Ed. by t. Liclona. – Holt, Renhart and Winston, 1976. – P.97-129.
18. Piaget I. The moral judgement of the child. – L.: Routledge and Regan Poul, 1932. – 304 p.

The article examines the moral behaviour of preschool personality, process and mechanisms for its functioning and development.

Key words: ambivalence, moral, moral behavior, responsibility, empathy, altruism, conscience.

Отримано: 21.02.2010

УДК 159.9 : 17.022 – 057.874

М.І. Заміщак

Психологічні умови становлення моральної самооцінки у молодших школярів

У статті розкрито психологічні умови становлення моральної самооцінки як основної складової моральної самосвідомості у молодших школярів. Встановлено рівні моральної самооцінки молодших школярів. Досліджено емпіричні показники траєкторії їхньої морального розвитку.

Ключові слова: моральна самооцінка, моральна поведінка, моральний вчинок, моральні якості, моральні норми, моральні цінності.

В статті раскрыты психологические условия становления нравственной самооценки как основной составляющей нравственного самосознания у младших школьников. Установлены уровни нравственной самооценки младших школьников. Исследовано эмпирические показатели траектории их нравственного развития.

Ключевые слова: нравственная самооценка, нравственное поведение, нравственный проступок, нравственные качества, нравственные нормы, нравственные ценности.

Нові суспільні відносини, що складаються в українському соціумі і впливають на характер особистісних стосунків, зумовлюють необхідність підвищення рівня свідомості людей на основі засвоєння ними моральних цінностей. Відомо, що розвиток моральної свідомості проходить низку етапів, однак у зарубіжній та вітчизняній психології існує декілька точок зору на особливості послідовності та проходження кожного періоду. Актуальною постає проблема моральної самосвідомості, зокрема її основної складової адекватної моральної самооцінки, яка є конструктивним елементом самосвідомості, показником рівня її розвитку, однією із суттєвих її характеристик. Це вимагає нових підходів до формування адекватної моральної самооцінки у молодших школярів.

Свого часу Л.Виготський [5], вивчаючи проблему самосвідомості, визначив показники, які характеризують її структуру: 1) накопичення знань про себе, зростання їх зв'язності та обґрунтованості; 2) поглиблення знань про себе, психологізація (поступове входження в образ уявлень про власний внутрішній світ); 3) інтеграція (усвідомлення себе єдиним цілим); 4) усвідомлення власної індивідуальності; 5) розвиток внутрішніх моральних критеріїв при оцінці себе, своєї особистості; 6) розвиток індивідуальних особливостей процесів самосвідомості.

І.Чеснокова [23] розглядає самосвідомість в єдності трьох сторін: пізнавальної (самопізнання), емоційно-ціннісної (самоставлення) та дієво-вольової (саморегуляція). Самосвідомість згідно з позицією вченої є процесом, сутність якого полягає у сприйнятті особистістю численних образів самої себе в різних ситуаціях і у поєднанні цих образів в єдине цілісне утворення – уявлення, а потім і в поняття свого власного Я. В результаті цього процесу формується узагальнений образ Я. Тут самопізнання представлено як узагальнення, де образ сприйняття – загальне, стійке уявлення – поняття, що виникає на основі численних образів самого себе в різних ситуаціях. Самосвідомість як суперечлива єдність розуміється у єдності мінливого і стійкого щодо ставлення особистості до себе.

В.Мухіна вказує, що структуру моральної самосвідомості формує власне ім'я, самооцінка, уявлення себе як представника певної статі, оцінка себе щодо прав і обов'язків [11]. У самосвідомості учнів молодших класів представлено більшість компонентів цієї структури. Залежно від особистісного та вікового розвитку, вони визначають свою позицію як учня, своє ставлення до процесу учіння, а також до вчителя, до ровесників тощо.

У формуванні моральної самосвідомості дитини важливе значення має вироблення вміння виділяти, розуміти й оцінювати вчинки людей і свої власні. “Те, які цінності “привласнюються” свідомістю індивіда, – зазначає М.Савчин, – значною мірою детермінується тим, яким чином останній сприймає себе, як співвідносить себе з іншими людьми, з навколишнім світом у цілому” [18].

І.Кон [8] ставить питання, чи може індивід адекватно себе сприймати та оцінювати, у зв'язку з проблемою співвідношення головних функцій самосвідомості – регуляторно-організуючої та егозахисної. Щоб успішно спрямовувати власну поведінку, суб'єкт повинен володіти адекватною інформацією про оточення, про свою особистість і про зовнішні та внутрішні моральні норми. М.Савчин [18] стверджує, що моральні норми, ідеали, цінності, звички стають реально-діючими, якщо вони присвоюються, включаються у самосвідомість особистості, стають Я-цінностями. Так виникає моральна самосвідомість. Центром моральної самосвідомості особистості є інша людина як безумовна цінність, незалежно від її особливостей та об'єктивних чи суб'єктивних стосунків з нею.

У процесі розвитку особистості моральні норми трансформуються у відповідні моральні ставлення, які втілюються у поведінці, вчинках, судженнях молодших школярів, ціннісних ставленнях до соціального оточення, яке опосередковує їх ставлення до самих себе. Дитина – це не тільки об'єкт вимог на нього дорослих, а й суб'єкт діалогічної взаємодії. У цьому віці дитина активно набуває власного морального досвіду і все активніше включається у процес взаємодії з оточенням, поступово стаючи учасником, творцем, організатором спілкування та діяльності, в якій формуються моральні якості особистості.

В.Давидов [12] вважає, що одним з новоутворень молодшого шкільного віку є рефлексія. На думку Т.М.Яблонської, рефлексія є “специфічним проявом самоактивності особистості, яка виявляється в можливості та готовності індивіда творити свою особистість шляхом самосвідомості, що виступає як сукупність процесів самопізнання, самооцінювання і саморегуляції” [25, с.18]. Проблема

рефлексії безпосередньо пов'язана з проблемою генезису моральної самосвідомості. П.Чамата [22] стверджує, що наприкінці дошкільного віку у розвитку самосвідомості відбувається перехід “від уявлення про себе до думки про себе” [22, с. 23]. Вчений наголошує, що цей процес проходить через весь шкільний вік і завершується у дорослому житті як високо розвинута свідомість. Ті зміни, які відбуваються у цьому зв'язку в молодшому шкільному віці, дозволяють розглядати останній як особливо важливий етап у становленні самосвідомості індивіда, зокрема, самооцінки. Нова діяльність та нові умови спілкування сприяють розвитку оцінювальних відносин, які формують моральну самооцінку. В цьому віці виникає інтерес до власного внутрішнього світу, що вможливило поглиблення процесу самопізнання.

Т.Титаренко [19] констатує, що шлях до себе – важке випробування, яке потребує мужності, самостійності, наполегливості, терпіння. Особистість зорієнтована передусім на зовнішній світ, а до себе звертається лише тоді, коли переживає щось дуже важливе, коли опиняється у кризовому стані, в екзистенціальній ситуації. Отже, навчившись виходити на рефлексивну позицію, дитина спирається на власне мислення, використовує психологічні засоби морального самооцінювання.

У кожній конкретній ситуації взаємодії з іншими людьми в особистості актуалізується та одночасно формується уявлення про себе як про моральну особистість. Як пише Л.Виготський “особистість є для себе тим, чим вона є в собі, через те, чим вона є для інших”. А.Маслов стверджує, що “людина не зробить гідного життєвого вибору, поки не почне прислухатись до самої себе, власного Я у кожен момент свого життя” [10, с.113].

Засвоєння учнем молодшого шкільного віку моральних взаємин передбачає певний ступінь розвитку у нього довільності та моральної самооцінки, розвитку мотиваційної та емоційної сфер. Моральні норми у процесі виховання трансформуються у відповідні моральні ставлення, які втілюються у поведінці, вчинках, судженнях молодших школярів, ціннісних ставленнях до оточення, яке опосередковує їх ставлення до самих себе. І тому тут дуже важливо співвідносити Я-реальне і Я-ідеальне. Це свідчить про рівень моральної самооцінки з позицій аналізу цього співвідношення: збіг Я-ідеального і Я-реального відповідає високому рівню самооцінки, а сильна розбіжність між Я-реальним і Я-ідеальним свідчить про її низький рівень.

Конкретну дію, вчинок дитина усвідомлює, оцінює, коректує її з урахуванням моральних норм, переживає відповідальність за

можливі результати, передбачає їх наслідки для себе та для інших. Школяр вчиться усвідомлювати те, що було сприйнято суб'єктивно, знайти своє місце у системі можливих точок зору, встановити між особистостями і власним Я систему спільних взаємин і стосунків [13, с. 101]. У молодшому шкільному віці це стає можливим завдяки процесу адаптації до соціального оточення, суть якого полягає у тому, що дитина, досягнувши певного рівня розвитку, стає здатною до співробітництва з іншими людьми. В основі такого співробітництва лежить вміння координувати свою точку зору з можливими іншими.

На думку багатьох дослідників (Д.Ельконін, В. Недоспасова, А.Богущ, Г.Цукерман), розвиток цього вміння найбільш успішно відбувається за умов кооперативної діяльності дітей, в межах якої встановлюються паритетні стосунки і стає можливим здійснення належного взаємоконтролю, взаємооцінювання. Кооперація неминує породжує потребу пристосовуватися до іншого. Зіткнення своєї думки з чужою викликає сумнів, що спонукає дитину до перетворення смислу образів, понять і уявлень у власній позиції.

У процесі самоусвідомлення у дитини виникає Я – моральне уявлення, яке ґрунтується на основі моральних уявлень про іншого, з яким вона взаємодіє, коли вони спільно приймають рішення, складають план спільних дій. М.Савчин стверджує, що тільки в такій ситуації можливе оцінювання людини людиною, можлива зміна власної поведінки і поведінки іншого, будова стратегій власної поведінки. Навіть після реалізації наміру у вчинок особистість автоматично не перемикається на наступний крок, оскільки відбувається його когнітивно-емоційне переосмислення. Вона, як стверджує автор [18, с.174], ще тривалий час залучена до здійснення попереднього вчинку, зокрема, відбувається переосмислення вчинку, що є актуальним етапом мотиваційного процесу відповідальної поведінки. Дитина дає оцінку власним вчинкам та вчинкам інших людей. І тут моральна самооцінка та рівень моральних домагань виступають найголовнішими механізмами.

Якщо вчинок моральний, здійснений відповідно з моральними нормами, цінностями, то відбувається фіксація позитивного смислу, з'являється натхнення до добрих справ надалі. Коли ж вчинок аморальний, то залежно від моральної самооцінки в дитини виникає моральний конфлікт, або вона черговий раз утверджує свою егоїстичну спрямованість. У першому випадку вона переживає свою вину, усвідомлює, що поступила аморально відповідно до інших людей, починає співставляти себе з іншими, моральна самооцінка занижується, виникає розгубленість, почуття моральної неповноцінності, що переростає у самоприниження [18], аж до виникнення

комплексів. І тому саме переосмислення має бути конструктивним, можливо в цій ситуації Я міг поступити інакше, Я не використав всі можливості. І в такому випадку психологічною основою такої оцінки є система її ціннісних орієнтацій людини, моральні стандарти та самооцінка, соціальне, моральне та духовне Я, де є підвищення особистістю рівня домагань, переоцінка своїх цінностей, злагодження суперечностей між належним та існуючим, поява натхнення до добрих справ. У другому випадку дитина показує свою егоїстичну неперевершеність, вважає впевнено, що правильно вчинила. В неї виникає агресія, самовпевненість. Їй здається, що вона знає моральні норми, зможе передбачити кінцевий результат, зробити моральний вибір, але виходить навпаки.

Г.Костюк [9] стверджує, що моральні риси особистості формуються завдяки конкретним діям, учинкам. Поступово вони узагальнюються, переносяться на нові життєві ситуації, розширюється коло людей, щодо яких воно виявляється. Моральні почуття стають узагальненою і стійкою рисою характеру, яка внутрішньо спрямовує поведінку людини у відповідних життєвих обставинах. “Дії дорослого є зовнішнім зразком для наслідування. Проте дитина наслідує те, що значуще, привабливе, зрозуміле і доступне їй. Вона може схоплювати зовнішній процесуальний бік дій дорослого, як це буває у ранньому віці: може приймати власне їх зміст і стосунки людей, що в ньому виявляються...” [9, с.130].

У процесі взаємодії дитини з іншими людьми виникають підструктури: Я-діяльне, Я-рефлексивне, Я-споглядалне, Я-функціональне, Я-трансцендентуюче. Одночасно ці механізми опосередковують становлення моральної самооцінки молодшого школяра. Так, адекватна моральна самооцінка формується частіше в дітей з позитивним емоційним досвідом взаємодії з оточенням.

У процесі спілкування з ровесниками та дорослими, особливо з близькими людьми, у дітей формуються емоційні моральні настанови стосовно себе й оточення. Ці настанови набувають функції внутрішньої моральної оцінки і самооцінки, своєрідної призми, крізь яку сприймається ситуація, подія, інша людина і Я. Адже саме емоції є своєрідним зовнішнім виявом внутрішнього світу дитини. Ще Л.С. Виготський зауважував, що емоція як така не менш важлива, ніж думка.

Як зазначає І.Чеснокова, “гостра актуалізація потреби у процесах самосвідомості відбувається під впливом сильних емоційних переживань, життєвих колізій, пов'язаних з усвідомленням небажаного ставлення до себе оточення, особливо значущого” [23]. Не менше важливим фоном функціонування і розвитку багатьох

психічних утворень молодшого школяра є емоційний або ціннісний аспект самосвідомості, тобто самоставлення. Базуючись на оцінках і ставленнях інших, даний аспект визначає успішність соціалізації.

Молодший шкільний вік у моральному розвитку, як стверджує Г.Цукерман, є перехідним, “взятий в межах двох криз” [21]. Цей вік потребує особливої уваги з боку дорослих, які можуть і повинні створити необхідні умови для становлення стійких моральних форм поведінки. Г. Узбекова [20] виділяє серед таких умов обов’язкове і своєчасне підкріплення емоційно-позитивного ставлення дитини до дорослого, до спільної діяльності. Дії дитини оцінюються з точки зору їх користі чи шкоди, тобто з точки зору їх результатів для самої дитини і оточуючих. Так відбувається становлення самооцінки дитини у діяльності, та взаємодії з іншими людьми.

Людина, як підкреслює С.Рубинштейн [15], враховує, оцінює, зважає обставини, в яких перебуває; із співвідношення між ними й народжується мотив у його конкретній змістовності, необхідній для реальної конкретної дії. Л.Анциферова [1] додає, що особистість будує свою мотивацію, співвідносячи свої функціонально-енергетичні можливості з власними змістово-сенсовими настановами, з системою своїх цінностей, з нагальністю вимог соціальних ситуацій, із дійсним і належним у сфері моралі.

Л.Виготський вважав, що саме в семирічному віці починає складатися самооцінка – узагальнене, стійке, позаситуативне і одночасно диференційне ставлення дитини до себе. Р.Бернс [2], аналізуючи велику кількість досліджень американських авторів, зазначає, що на межі дошкільного і молодшого шкільного віку відбувається якісний стрибок в розвитку самооцінки. Очевидно, що оцінка самого себе не існує ізольовано від уявлень про самі моральні якості. Тому моральну самооцінку слід розглядати в аспекті загального морального уявлення дитини про себе. Моральна самооцінка – це сукупність моральних когнітивно-почуттєвих уявлень про власні психічні, особистісні властивості, що проявляються у моральній поведінці та їх критичне усвідомлення. Це вміння оцінювати свої духовні можливості, якості морально-етичних норм певного суспільства, певного менталітету людей та усвідомлення моральних цінностей власної ідентичності незалежно від мінливих умов соціуму.

А. Захарова [7] вважає, що у молодшому шкільному віці у самооцінці відбувається поступове підвищення самостійності, вона набуває диференційності, об’єктивності, стійкості, усвідомленості та соціальної зумовленості. Моральна самооцінка опосередковує ставлення дитини до самої себе, інтегрує досвід її діяльності, спілкування з іншими людьми. Це важлива особистісна інстанція,

яка дозволяє контролювати власну поведінку та діяльність з точки зору нормативно-моральних критеріїв, у співвідношенні з морально-соціальними нормами.

Аспект моральної самооцінки виділений в працях А.Захарової, М.Бодманової [6], які стверджують, що протягом шкільного віку в дітей відбуваються суттєві зміни у розумінні моральних якостей особистості, в умінні бачити ті якості у самого себе і у ровесників (С.Якобсон, Н.Фокіна, В.Щур). За їх даними, молодші школярі здатні узагальнити зміст моральних понять, засвоєних ними в процесі життєдіяльності, що важливо враховувати у формуванні морального досвіду конкретних людських стосунків.

Наш аналіз показує, що моральну самооцінку, як і самооцінку особистості взагалі, характеризують за рядом ознак. По-перше, за змістом та обсягом предмета самооцінювання (вчинки, ставлення, позиції, цінності, вибори тощо). По-друге, самооцінка характеризується реалістичністю – наскільки адекватно чи неадекватно особистість оцінює свої вчинки, ставлення, позиції, цінності, конкретні мотиви поведінки тощо. У зв’язку з цим виділяють адекватну (правильну) та неадекватну. Адекватна моральна самооцінка дає змогу особистості критично ставитись до себе та правильно оцінювати свої вчинки, ставлення, позиції, мотиви, цінності тощо. Неадекватна моральна самооцінка буває двох типів: а) завищена, коли дитина переоцінює рівень моральності власної особистості (мотиви, цінності, ставлення тощо) та поведінки (вчинки, ставлення, позиції тощо); б) занижена – недооцінювання моральності власної особистості та поведінки. По-третє, моральна самооцінка характеризується за рівнем: а) висока, яка характеризує рівень уявлень про моральність, що співпадає з самооцінкою; б) середня, де рівень уявлень нетотожний з самооцінкою; в) низька, де рівень уявлень обмежений і відповідно низька самооцінка. По-четверте, за часовою спрямованістю: а) ретроспективна; б) актуальна; в) прогностична. По-п’яте, за рівнем узагальненості: а) загальна моральна самооцінка; б) ситуативна моральна самооцінка. По-шосте, за рівнем стійкості: а) стійка б) нестійка. Особливо негативною є ригідна моральна самооцінка. По-сьоме, за особливостями будови: а) конфліктна; б) безконфліктна.

Механізмом становлення моральної самооцінки виступають: а) орієнтація дитини на оцінку іншими людьми вчинків, ставлень, позицій, цінностей та мотивів моральної поведінки дитини; б) пряме оцінювання дорослими моральних рис та власних вчинків, ставлень, позицій, цінностей та мотивів; в) порівняння за критерієм моральності власної поведінки та рис особистості з поведінкою та рисами

особистості інших дорослих та ровесників; в) співставлення себе реального Я-морального та ідеального Я-морального. У функціонуванні механізму самооцінки важливу роль відіграють особистісні смисли дитини, прийнята система цінностей. На основі моральної самооцінки в особистості виникає самоставлення до себе як суб'єкта моральної поведінки. Моральна самооцінка – це центральна складова Я-морального особистості, яка охоплює оцінку людиною себе як суб'єкта моральної поведінки, своїх моральних якостей та моральних цінностей.

У людини моральна самооцінка виконує регулюючу функцію, впливаючи на її стосунки з іншими людьми, моральну поведінку і моральний розвиток.

Від моральної самооцінки залежить самокритичність людини та її вимогливість до себе. Вона опосередковує вибір вчинків і ставлень до людей, ставлення людини до вже здійснених моральних та аморальних вчинків, реалізованих ставлень до інших людей, своїх позицій у ситуаціях моральних колізій, що є основою рівня домагань у моральній сфері.

У функціонуванні особливості моральної самооцінки визначаються феноменом умовних цінностей, які інтегруються з нормативними цінностями [26]. Т.Яценко стверджує, що умовною цінністю може стати будь-яке загальноприйняте твердження, метафоричне висловлювання, моральна “аксіома”. Цінності дітей, які катастрофічно змінюються, стають дедалі меркантильнішими, а моральні чесноти (доброта, ввічливість, любов) нівелюються. Брак моральних цінностей і зневага моральними нормами призводить до агресивності, інфантильності, бездуховності.

У теоретичному пізнанні феномен моральних цінностей вказує на особистісний, соціально-культурний зміст сприймання дійсності. В такому випадку морально-духовні аспекти можуть оцінюватися за критеріями добра і зла, краси і безладу, справедливості і несправедливості. Звідси випливає, що моральні цінності сприймаються школярем перш за все на емоційно-мотиваційному рівні, а моральна самооцінка моральних цінностей виступає як проблема вибору у процесі гри, навчання, праці, пізнання і спілкування. Якщо цих основ немає, то у підлітковому віці виникне гостра внутрішньоособистісна криза підлітка, яка зумовить небезпеку виникнення труднощів у навчанні та вихованні. Важливою складовою розвитку моральної свідомості є засвоєння дітьми моральних знань. Відсутність даного аспекту може ускладнити процес оволодіння моральних понять і уявлень, що виражається в адекватності моральної самооцінки.

Досліджуючи зв'язок моральної самооцінки та моральних уявлень, якостей молодших школярів, ми використали модифіковані методики “Визначення моральних уявлень” Л.Колмогорової та В.Щур “Визначення самооцінки”. Дослідження ми проводили з молодшими школярами четвертих класів (26 осіб). Досліджуваним було запропоновано охарактеризувати моральні якості.

Молодші школярі, в яких рівень уявлень про моральні якості співпадає з рівнем моральної самооцінки становлять 30%. 25% – це діти, які володіють високим рівнем уявлень про моральні якості та їм притаманна висока моральна самооцінка. Ці діти не тільки добре знають запропоновані моральні якості, а й вміють ідентифікувати себе з ними. 15% – це молодші школярі, в яких рівень моральних уявлень і моральної самооцінки виявився середнім. Діти цієї групи не знали відповідної моральної якості і себе оцінювали на середньому рівні. Навіть були такі молодші школярі, що розуміли суть моральної якості, мали моральне уявлення про неї, але оцінювали себе на середньому рівні. Можливо, це свідчить про адекватність моральної самооцінки. 18% дітей виявили низький рівень сформованості уявлень про моральні якості і низький рівень моральної самооцінки.

У 12% молодших школярів рівень моральних уявлень та якостей не співпадали з рівнем моральної самооцінки. У них рівень моральних уявлень і якостей середній, а рівень моральної самооцінки завищений. Напевно, у молодших школярів присутній моральний еталон і це сприяє прагненню присвоїти моральні якості, бути кращим.

Отже, адекватність моральної самооцінки залежить від сформованості у них моральних уявлень, знань, якостей, правильного відбору способів поведінки, що визначається мотивами, пов'язаних з досягненням поставленої мети. У молодшому шкільному віці закладаються основи моральної свідомості, а моральні знання, уявлення і міркування набувають усвідомленого змісту, збагачуються та узагальнюються.

Список використаних джерел

1. Анцыферова Л.И. Системный поход к изучению формирования и развития личности // Проблемы психологии личности. – М.: Наука, – 1982. – 246 с.
2. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитания. – М.: Прогресс, 1986. – 420 с.
3. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – М., 1968. – 416 с.
4. Боришевський М.Й. Виховання самоконтролю в поведінці учнів початкових класів. – К.: Радянська школа, 1980. – 144 с.

5. Виготский Л.С. Овладение собственным поведением // Собр.соч.: В 6 т. Т.3. – М. 1983.
6. Захарова А.В., Боцманова М.Е. Как формировать самооценку школьника // Начальная школа. – 1992. – №3. – С. 58-65.
7. Захарова А.В. Психология формирования самооценки. – Минск, 1993. – 137 с.
8. Кон И.С. В поисках себя: личность и самоосознание. – М., Политиздат, 1984. – 335 с.
9. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество. – М.: Академия, 1977. – 340 с.
10. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. – К.: Рад.школа, 1989. – 194 с.
11. Маслов А. Самоактуализация // Психология личности: Тесты. – М., 1982. – С.108-117.
12. Психическое развитие младших школьников /Под. ред. В.В.Давыдова. – М.: Педагогика, 1990. – 322 с.
13. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. – М.: Междн.психолог. академия, 1997. – 288 с.
14. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. – М.: Академия, 1994. – 158 с.
15. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М.: Наука, 1976. – 416 с.
16. Савчин М.В. Духовний потенціал людини. – Івано-Франківськ, вид-во Прикарпатського університету “Плай”, 2001. – С.37-59.
17. Савчин М.В. Психологічний аналіз проблеми моральної свідомості і психологія професійної освіти. – 2005. – №4. – С.115-131.
18. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки: Монографія. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 280 с.
19. Титаренко Т.М. Вчинок самопізнання // Основи психології / За заг. ред. О.В.Киричука, В.А.Роменця. – К., 1995. – С.573-587.
20. Узбекова Г.К. Некоторые особенности формирования ответственности у детей старшего дошкольного возраста / Вопросы самоопределения личности и ее активности: Межвузовский сборник научных трудов. – Уфа: Башкирский пединститут, 1985. – 109 с.
21. Цукерман Г.А., Елизарова Н.В. О детской самостоятельности // Вопросы психологии. – 1990. – №6. – С.37-44.
22. Чамата П.Р. Самосвідомість та її розвиток у дітей. – К., 1965. – 48 с.

23. Чеснокова И.И. Проблема сознания в психологии. – М.: Наука, 1977. – 142 с.
24. Щур В.Г. Особенности взаимоотношений в детских группах при распределении обязанностей. Взаимоотношение детей в совместной деятельности и проблемы воспитания. – М., 1986.
25. Яблонська Т.М. Розвиток здатності до рефлексії в професійному становленні особистості вчителя початкових класів: Автореф. дис. ...канд. психол. наук : 19.00.07/ Інститут психології імені Г.С.Костюка АПН України. – К., 2000. – 20 с.
26. Яценко Т.С. Основи глибинної психокорекції: феноменологія, теорія і практика: Навч.посібник. – К.: Вища школа, 2006. – 382 с.

In this article the psychological conditions of moral self-development as a major component of the moral consciousness of younger students. Established level of moral self younger pupils. Empirical study of their performance trajectory of moral development.

Key words: moral self, moral behavior, moral action, moral character, moral norms and moral values.

Отримано: 10.02.2010

УДК 159.9 – 053. 6

А.Р.Зимянський

Несформованість моральної саморегуляції як детермінанта виникнення девіантної поведінки підлітків

Аналізується несформованість моральної саморегуляції як детермінанта виникнення девіантної поведінки підлітків.

Ключові слова: моральна саморегуляція, девіантна поведінка, підліток, моральна самосвідомість, моральна саморефлексія.

Анализируется несформированность нравственной саморегуляции как детерминанта возникновения девиантного поведения подростков.

Ключевые слова: нравственная саморегуляция, девиантное поведение, подросток, нравственное самосознание, нравственная саморефлексия.